

ГЕОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ СЕРЕДНЬОМАСШТАБНОЇ КАРТИ “ЛЕМКІВЩИНА”

© Ровенчак І., 2007

Охарактеризовано методика розробки середньомасштабної карти “Лемківщина”. Основну увагу звернуто на геокультурні основи створення цієї карти. У цьому контексті розглянуто специфіку застосування суспільно-географічної концепції систем розселення і басейнового підходу.

Methodology of creating medium scale map of Lemkivshchyna has been characterised. Main attention has been paid on geocultural fundamentals of creation of the map. Specificity of applying human geographical conceptions of settlement systems and basin approach has been considered in this regard.

Постановка проблеми. Український народ (етнос), як і інші поділяється на етнографічні групи (субетноси). Ці субетноси, як правило, займають окрему, просторово делімітовану територію. Географічні карти, зокрема середньомасштабні, на ці території практично відсутні. А вони є необхідними як неперевершене джерело інформації про особливості геопросторової організації окремих субетносів українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі визначення територіальних масштабів одного з українських етнографічних (субетнічних) регіонів – “Лемківщини” – присвячено доволі багато праць. Проте тільки деякі з них мають високий або достатній науковий рівень. Найважливішими з них є: В. Кубійович “Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939” (Вісбаден, 1983); В. Латта “Атлас українських говорів Східної Словаччини” (Пряшів, 1991); І. Стебельський, Б. Струмінський “Географія // Лемківщина, ч. І” (Нью-Йорк, 1988); Т. Шевчик “Лемківщина. М 1 : 400 000” (Львів, рукописна). В суто етнологічно-етнокультурній літературі, присвяченій Лемківщині, на точному проходженні її границь, як правило, не акцентується.

Формулювання цілей роботи. Метою статті є обґрунтування геокультурних засад та методики розробки середньомасштабної карти одного з українських етнокультурних регіонів – Лемківщини. Ставиться також завдання проаналізувати особливості застосування, при проведенні східної границі Лемківщини, суспільно-географічної концепції систем розселення, басейнового підходу та геокультурного методу дослідження заселення.

Виклад основного матеріалу. Лемки є субетносом українців, їх інколи разом з бойками та гуцулами об’єднують у групу українців-горян. Територія Лемківщини, – найдалі на захід висунена частина української суцільної етнічної території (УСЕТ). У 2002 р. вийшла друком наша карта „Лемківщина” (мірило 1:275 000) [3]. Ареал розселення українців-лемків показано на ній станом на середину минулого ХХ століття. Це пов’язано з тим, що після переселення лемків з північної (польської) Лемківщини у 1944—1946 рр. в УРСР і депортації решти в межах горезвісної акції „Вісла” у 1947 р. на північно-західні землі Польщі та повзучої словакизації у південній (словацькій) Лемківщині геоетнокультурні відносини на більшості її території кардинально змінились. Проведення границь цього ареалу є найважливішим і найскладнішим етапом розробки цієї карти.

Північна, західна та південна межі Лемківщини збігаються з українсько-польською та українсько-словацькою етнічною границями. Вони проведені нами, як правило, на основі опрацювання праць Володимира Кубійовича (українсько-польська), Василя Латти (українсько-словацька), а також карти Трохима Шевчика [1, 2, 6]. Північно-східна, східна та південно-східна межі Лемківщини, це границя з українськими етнографічними регіонами — Надсянням, Бойківщиною та Закарпаттям. Ці границі є неусталеними.

За картографічну основу обрана радянська топокарта мірилом 1:200 000. Територія Лемківщини вкладається у шість топокарт цього мірила. Це листи „Новий Санч”, „Кросно”, „Перемишль”, „Попрад”, „Кошіце”, „Снина” [5]. Перший варіант границі Лемківщини з Надсянням, Бойківщиною та Закарпаттям нами проведено на основі аналізу численних літературних та картографічних джерел, зокрема фундаментальної праці з етногеографії Лемківщини Ігоря Стебельського та Богдана Струмінського, а також вищезгадуваної карти Т. Шевчика [4].

Далі йшло уточнення границь Лемківщини, а саме її східної ділянки. Для цього застосовували *суспільно-географічну концепцію систем розселення, басейновий підхід та геокультурний метод дослідження заселення*.

Концепція систем розселення є суспільно-географічним, зокрема соціально-географічним вченням, яке поступово переростає в теорію. Згідно з нею всі поселення формують ієрархічно впорядковану систему.

Вищеназвана концепція використана для проведення північно-східної границі Лемківщини з Надсянням та Бойківщиною. Проходження цієї границі є найменше розробленим у етнологічно-географічній літературі. Це, зокрема, стосується сільських поселень. Досліджено, що міські поселення (міста) Лісько, Бірча, Устріки Долішні однозначно належать до Лемківщини, Надсяння, Бойківщини відповідно. Далі, згідно з концепцією систем розселення, визначено зони впливу цих міст. Тобто до зони впливу кожного з міст, а відповідно і до етнографічного району, зараховано певну сукупність сільських поселень (сіл). Отже, це дозволило провести північно-східну границю Лемківщини з Надсянням та Бойківщиною.

Басейновий підхід застосований для проведення східної границі Лемківщини загалом. Вона проведена по вододілу між верхніми течіями Сяну і Дністра на Північній Лемківщині та по вододілу між верхів'ями Ужа і Латориці на Південній Лемківщині. Для обґрунтування останнього проведено дослідження територіальних особливостей заселення верхів'їв долини ріки Уж вище смт (містечка) Великий Березний. Як показує геопросторовий аналіз спочатку йшло заселення долини р. Уж знизу догори по течії. Найстарішими є поселення с. Кострино (1409 р.) та Волосянка (1548 р.). Пізніше виникають поселення в улоговині, навколо с. Кострино – с. Домашин, с. Сіль та с. Ставне (1567 р.). Можна виділити два періоди найінтенсивнішого заселення долини р. Уж: 1) кінець XVI ст.; 2) перша половина XVII ст. У першому періоді (1582 р.) засновується одне поселення у крайньому верхів'ї р. Уж – с. Ужок та розпочинається освоєння його правих і, частково, лівих допливів. На правих притоках виникають села Княгиня, Стужиця, Загорб, Верховина Бистра, а на лівих – Сухий та Тихий. У другому періоді (1631 р.) практично завершується формування поселенської мережі території. Виникають поселення як у долині (с. Луг) та як на правих (с. Стричава, с. Лубня), так і на лівих (с. Костринська Розтока, с. Вишка та с. Гусний) допливах р. Уж. У 1715 р. засновується с. Забрідь, що виникло, очевидно, під впливом розвитку містечка Великий Березний [9]. Отже, заселення території верхів'їв р. Уж інтенсивніше проходило на його правих притоках, або у західній частині, прилеглий до суміжної долини р. Цірохи (Словащина). Тому ця територія повинна бути віднесена до Лемківщини, а не до етнографічного Закарпаття чи Бойківщини. Це підтверджується також і іншими джерелами.

Геокультурний метод дослідження заселення є одним із важливих у географії культури. До того ж географія заселення певного регіону є традиційним напрямком досліджень у географії культури. Геокультурний метод дослідження заселення був застосований нами для проведення найбільш неоднозначно трактованої границі Лемківщини з Бойківщиною (північні схили Карпат).

Ця методика буде нижче розглянута на прикладі вивчення просторово-часових аспектів заселення долини р. Чорної (правої притоки верхнього Сяну). Заселення (заснування і розвиток поселень) — це своєрідний процес „культуризації” цієї території. Вищеназвана долина р. Чорної знаходиться на межі двох українських етногеокультурних регіонів — Лемківщини та Бойківщини. Враховуючи це, геокультурна значимість дослідження заселення долини цієї річки зростає. До того ж проведення границь у географії культури, між геокультурними регіонами різних типів та рангів, є дуже складною проблемою.

Для цього розроблена геокультурна модель просторово-часового заселення долини р. Чорної, яка знаходиться приблизно посередині границі між Лемківщиною та Бойківщиною (рисунок).

Для розробки моделі за базову картографічну основу була взята польська топографічна карта мірилом 1:75 000 [7]. Основний вектор заселення верхньої частини р. Сян спрямований з північного заходу (мм. Сянок та Лісько) на південний схід (витоки р. Сян). Долина р. Чорної лежить на правобережжі верхньої частини р. Сян. Нижче та вище, за течією, від неї розміщені порівняно менші за площею долини двох інших допливів Сяну — р. Дашівки та р. Смільник відповідно. На сході та північному сході, по порівняно більшій ділянці Головного європейського вододілу, проходить границя зі сточищем Дністра. Поселення долин рр. Чорної, Дашівки та Смільник, як і всього верхнього Сяну перебували в XV—XVIII ст. в магнатсько-шляхетській (приватній) власності. Сусідні поселення верхів'їв Дністра мали зовсім інший соціальний статус, вони належали до так званої „королівщини” (державна власність). Заселення долини р. Чорної тривало приблизно 150 років впродовж XV—XVI ст. Це період інтенсивного господарського освоєння Українських Карпат, особливо їхньої північно-західної частини. У верхній частині Сяну в цей період, наприклад, виникло більше ніж 90% поселень. Першим, за часом виникнення, поселенням долини р. Чорної є село Хревть (1436 р.) — при впаданні р. Чорної у Сян. Наступні поселення виникали вже на р. Чорній та її притоках. Першими з них були — с. Поляна (1486 р.), приблизно посередині течії та с. Чорна (1505 р.), у верхів'ях р. Чорної. Цікаво, що р. Чорна до 1505 р. називалась р. Хревть. Гідроніми, як правило, є давнішими від ойконімів. Тому ми тут маємо приклад мало поширеної геокультурної інверсії, коли після заснування поселення міняється назва, правда невеликої, ріки, на якій це поселення розташоване. Далі виникли сс. Панищів (1530 р.), Скорodne та Любохів (1533 р.), Росолин та Соколова Воля (1540 р.), Видрне, Жолобок, Росохате та Середнє Мале (1580 р.), Вільховець (1589 р.). Всього за приблизно 150 років постало 13 поселень, одне з них — Любохів існував тільки до 1787 р. і пізніше став частиною с. Поляна [8. — s. 176—177]. З 12 поселень, що залишились, 10 виникли у XVI ст. За часом виникнення їх можна поділити на дві групи: 1) перша половина XVI ст., а саме 1505—1540 рр.; 2) друга половина XVI ст., точніше 1580—1589 рр. Так сформувалась локальна система розселення долини р. Чорної.

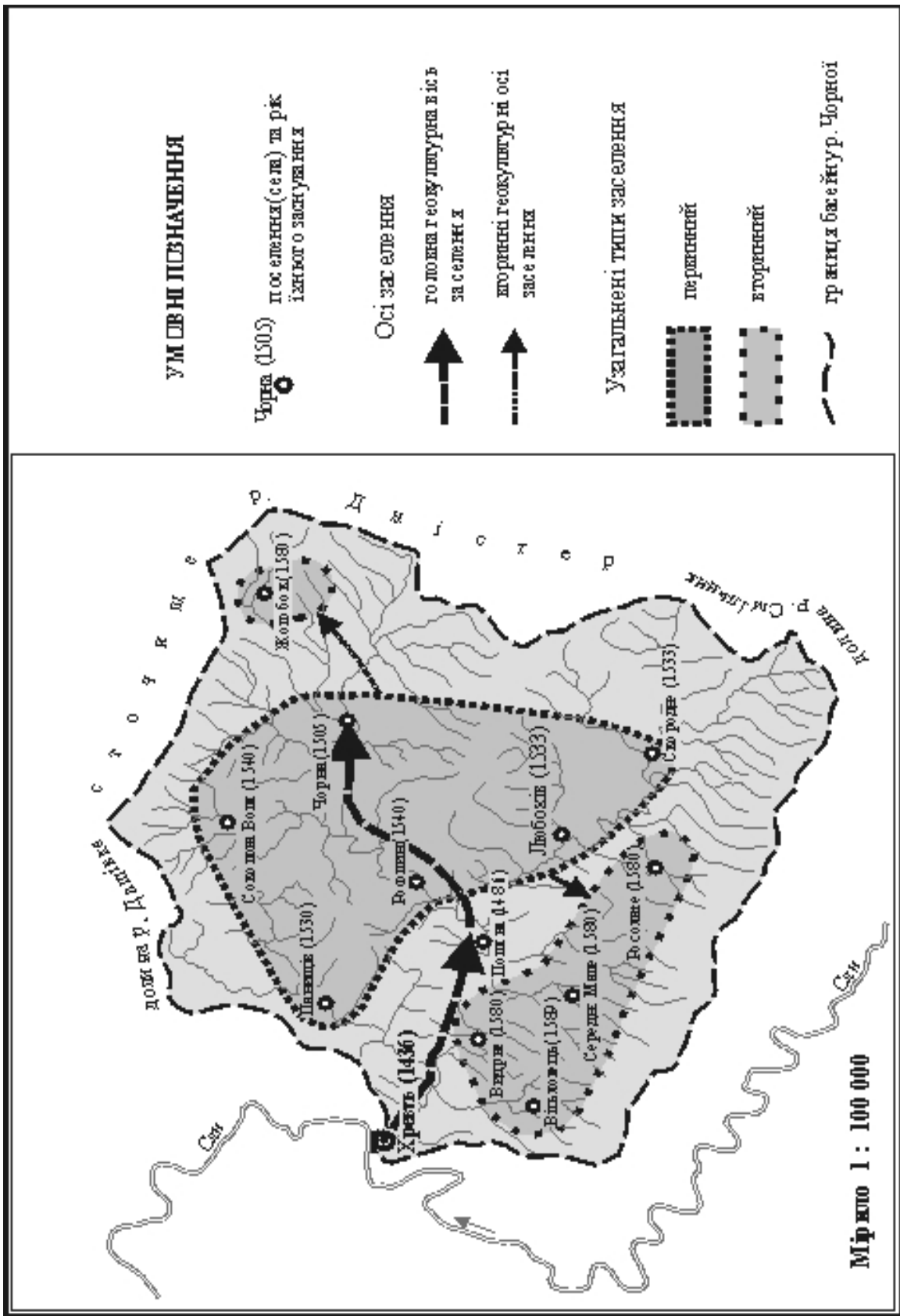

Рис. 1. Геокультурна модель просторово-часового заселення долини р. Чорної

Внаслідок геокультурного аналізу цієї системи виділяються — головна геокультурна вісь заселення та два узагальнені типи заселення (первинний та вторинний), що представлені трьома

мікроареалами. Головна геокультурна вісь заселення — лінія Хревть (1436 р.) — Поляна (1486 р.) — Чорна (1505 р.), це основний напрям першопочаткового заселення долини, знизу від устя р. Чорної догори, до її витоків. Первинний узагальнений тип заселення представлений одним порівняно великим мікроареалом. Він об'єднує шість сіл. Це — Чорна (1505 р.), Панищів (1530 р.), Скорodne та Любохів (1533 р.), Росолін та Соколова Воля (1540 р.). Як бачимо с. Чорна завершує головну геокультурну вісь розселення та входить до вищенаведеного мікроареалу заселення. Тому його можемо назвати — „Чорнянський”. Вторинний узагальнений тип заселення об'єднує два мікроареали. До складу першого входять чотири села — Видрне, Росохате, Середнє Мале (1580 р.) та Вільховець (1589 р.). До другого — одне село — Жолобок (1580 р.). Села цих мікроареалів заселялись як правило з поселень первинного типу. Наприклад, с. Росохате з с. Скорodne (присілком якого було раніше), с. Жолобок з с. Чорна.

Узагальненість типів заселення означає, що під час подальшого геокультурного аналізу серед них можуть бути виділені підтипи. Наприклад, слово „Воля” (в нашому випадку с. Соколова Воля) у назві села вказує на вторинність його заселення, — вихідцями з недалекого більшого села. А у нас воно зараховано до первинного, але узагальненого типу. З часом геокультурні впливи по лінії „устя – верхів'я” р. Чорної перестали бути визначальними. Прокладання дороги з твердим покриттям Устріки Долішні – Лютовиська – Устріки Горішні, яка пройшла через с. Чорна, дуже сильно змінило геокультурні орієнтації поселень верхньої частини долини р. Чорної. Це, особливо, стосується ХІХ та першої половини ХХ століття. Загалом висновки, зроблені внаслідок проведеного геокультурного аналізу дають підстави зарахувати долину р. Чорної до Лемківщини, а не до Бойківщини.

За даними визначного українського вченого-географа Володимира Кубійовича у 1939 р. в долині р. Чорної проживало близько 10,5 тис. осіб. Найбільшим поселенням було с. Чорна (2,6 тис. осіб), а не Хревть. Друге місце за людністю займало с. Поляна (1,8 тис. осіб). Великими селами були також Скорodne, Панищів та Хревть (1,0—1,5 тис. осіб). Решта — це малі села (300—600 осіб). За етнічним складом населення повністю переважали українці (84%), решту становили поляки (10%) та євреї (6%). Українці переважали у всіх селах, крім Поляни, де становили рівно 50%. Питома вага українців найбільшою була 96% (с. Хревть, Росохате) та 97% (с. Жолобок), найменшою 78% (с. Середнє Мале) та 89% (с. Скорodne). Селами з порівняно найбільшим польським елементом були Поляна (43%) та Середнє Мале (19%). У всіх решта поляки становили 1—4%. У Соколовій Волі та Жолобку поляків не було. Євреї проживали у всіх поселеннях. Їхня частка становила від 10% до 1%. Найбільшою вона була у с. Скорodne (10%) та с. Соколова Воля (8%), найменшою — у с. Хревть (2%) та Росохате (1%). Сучасна (на поч. ХХІ ст.) геокультурна ситуація в долині р. Чорної кардинально відрізняється від тої, яка існувала раніше. Євреї в цьому районі були винищені під час Другої світової війни в 1941—1944 рр. Долина р. Чорної, як частина Нижньо-Устріцького адміністративного району, була обміняна на район Христинополя (суч. Червоноград) і опинилась у складі Польщі. Виселення українців під час обміну та створення Солінського водосховища (для спорудженої у 1968 р. нижче по течії Сяну Солінської ГЕС) привело до зникнення семи з дванадцяти сіл. Шість з них зникли внаслідок трансферу території, одне — Хревть, було затоплене водами Солінського водосховища. Нині у цьому районі існує тільки п'ять сіл — Чорна, Поляна, Жолобок, Скорodne та Видрне. Найбільшим селом є Чорна (1,2 тис. осіб), найменшими Скорodne та Видрне (по менше ніж 50 осіб). Загальна чисельність населення долини р. Чорної становить близько 1,8 тис. осіб (у 1939 р. нагадаємо — 10,5 тис. осіб). Долину р. Чорної тепер населяють тільки поляки. Навантаження на природу дуже сильно зменшилось. Порівняно з серединою ХХ ст. відчутно збільшилась площа лісів, чагарників тощо. Можна говорити про „деруралізацію” (від англ. rural — сільський) і, навіть, „декультуризацію” регіону.

Основним елементом змісту карти „Лемківщина” є поселення (міста, містечка, села). На території Лемківщини показано міста, містечка та села. За межами Лемківщини, в межах карти, тільки міста та містечка. Міських поселень (міст та містечок) на території Лемківщини показано дев'ять, сіл набагато більше — близько 700. Міст є три — Сянок, Лісько, Свидник. Містечок шість — Мушина, Криниця, Загір'я, Строків, Межилабірці, Великий Березний. Під час картування

поселень, особливо сіл, виникло дві проблеми. Перша — зазначення у порівняно великій кількості поселень такої назви, яка б відбивала їхню українсько-лемківську ідентичність. Її вирішили зіставленням інформації якомога більшої кількості різних джерел. Друга — локалізація великої кількості сіл у польській частині Лемківщини. Як зазначалось вище, українсько-лемківське населення цих сіл у 1944—1946 рр. переселили в Україну, а його залишки у 1947 р. виселені під час горезвісної акції „Вісла”. Тому багато сіл просто зникли і на радянських топокартах не були показані. Ця проблема була вирішена за допомогою використання інших картографічних матеріалів, зокрема польських топокарт та топокарт інших масштабів.

До карти розроблена врізка. На ній за допомогою структурної діаграми показаний розподіл території Лемківщини за сучасною (з 1993 р.) державною приналежністю. До Польщі належить 48% території Лемківщини, до Словаччини — 41% і до України тільки 11%.

Через технологічні особливості друку, пов'язані з форматом, карта вийшла трохи у зменшеному порівняно з картографічною основою мірилі — М 1:275 000. Карта „Лемківщина” видана на замовлення та за сприяння Світової федерації українських лемківських об'єднань (СФУЛО).

Площа етнографічного району Лемківщина визначена за цією картою, яка розроблена за вищеописаною геокультурною методикою, становить 8 948 км². Зокрема основного масиву — 8 920 км² та Ряшівського мікроареалу на Південній Лемківщині у Словаччині (коло м. Бардіїв) — 28 км².

Висновки. Отже, розробка карт, зокрема середньомасштабних, окремих етнокультурних регіонів українського народу, на нашу думку, є перспективним напрямком географо-картографічних та геокультурних досліджень. У цьому плані може бути використаний досвід складання карти “Лемківщина”, а саме: геокультурні засади та картографічна методика її створення.

1. Кубійович В. *Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика і етнографічна карта.* — Вісбаден: Otto Harrassowitz, 1983. — XXXII + 175 с.
2. Латта В. *Атлас українських говорів Східної Словаччини.* — Пряшів: СПВ, 1991. — 554 с.
3. Ровенчак І. *Лемківщина. М 1:275 000.* — Львів, 2002.
4. Стебельський І., Струмінський Б. *Географія // Лемківщина / Записки НТШ.* — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. — Ч. I. — Т. 206. — С. 23—146.
5. *Топографические карты масштаба 1:200 000: Новы-Сонч, Кросно, Пшемьсль, Попрад, Кошице, Снина.* — М., 1978—1986.
6. Шевчик Т. *Лемківщина. М 1:400 000.* — Львів, рукописна.
7. *Bieszczady. Mapa turystyczna. М 1: 75 000.* — Warszawa-Wrocław, 1995.
8. Fastnacht A. *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650.* — Wrocław: Ossolineum, 1962. — 292 s.
9. Uličný F. *Dejiny osídlenia užskej župy.* — Prešov, 1995. — 353 s.